

RAFAŁ KUBICKI

DOCHODY Z MŁYNÓW W GOSPODARCE KOMUNALNEJ GDAŃSKA I ELBLĄGA OD DRUGIEJ POŁOWY XV DO XVIII W.

Sytuacja prawna i geneza młynów miejskich

W ramach rozważań dotyczących struktury dochodów wielkich miast Prus Królewskich w XV–XVIII w., a szczególnie miejsca, jakie zajmowały w niej młyny miejskie, należy na wstępie podkreślić, że momentem przełomowym było dla nich uwolnienie się spod panowania krzyżackiego. Wynikało to z faktu, że w czasie swych rządów zakon krzyżacki dysponował regale młyńskim i w praktyce kontrolował wszystkie młyny położone w dużych miastach i przy zamkach zakonnych¹. Jak wiadomo, wspomniane miasta otrzymały od króla Kazimierza Jagiellończyka wiele przywilejów, będących formą wynagrodzenia za ich wsparcie finansowe i militarne, udzielone mu w okresie wojny trzynastoletniej. Obejmowały one nie tylko uprawnienia handlowe, ale również nadania ziemskie oraz młyny miejskie i wiejskie. Warto podkreślić, że Główne Miasto Gdańsk już wcześniej dążyło do uzyskania kontroli nad położonymi w jego okolicy młynami. Świadczy o tym fakt, że gdy na skutek krzyżackiej klęski pod Grunwaldem Gdańsk poddał się Władysławowi Jagielle, dzięki zabiegom mieszczan, król nadał 5 VIII 1410 r. miastu szereg przywilejów, w tym połowę dochodów z Wielkiego Młyna w Starym Mieście². Jak wiadomo, wkrótce jednak sytuacja uległa zmianie

¹ Władze miejskie posiadały młyny w państwie krzyżackim jedynie wyjątkowo. Tego typu przywilej miały m.in. Chojnice, Chełmno, Pasym, a Toruń uzyskał prawo do budowy młyna końskiego.

² „[...] medietatem omnium emolumentorum molendini nostri Gdanensis”; P. S i m - s o n, *Geschichte der Stadt Danzig*, t. 4, Danzig 1918, nr 121; W. D ł u g o k ę c k i, *Spór gdańsko-krzyżacki o opłaty w Wielkim Młynie w pierwszej połowie XV wieku*, w: *Władcy, mnisi, rycerze*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 1996 (Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza, 3), s. 24–25.

i miasto ponownie uznało zwierzchnictwo Zakonu. Gdańsk powtórzył jednak skutecznie swe zabiegi w 1454 r., w czasie negocjacji z Kazimierzem Jagiellończykiem, starając się wówczas o przejęcie kontroli nad Wielkim Młynem i innymi, położonymi na terenie przyznanego mu terytorium miejskiego³. Podobne postulaty co do miejscowych młynów krzyżackich wysuwał wówczas również Elbląg, Toruń, Królewiec i Braniewo⁴. Ostatecznie w przywileju nadanych 16 IV 1454 r. Gdańsk otrzymał wszystkie młyny położone na obszarze Starego Miasta Gdańska i innych terenach nadanych mu przez króla⁵. Podobnie w 1457 r. pod pełną kontrolę Elbląga przeszły młyny krzyżackie znajdujące się na terytorium nadanym miastu⁶. W ten sposób młyny zbudowane i kontrolowane dotychczas przez Krzyżaków stały się jednym z ważnych elementów dochodów władz miejskich. Szczególnie istotne było to w przypadku Gdańska, którego władze przejęły jeden z największych tego typu zakładów przemiałowych w tej części Europy, zwany Wielkim Młynem.

Podstawą dochodowości młynów było prawo do pobierania przez jego właściciela, jako przymusowej daniny, części ziarna przerabianego w młynach zbożowych. Zgodnie z regulacjami zawartymi w ordynacji młyńskiej wielkiego mistrza Dytrycha von Altenburg (1335–1341) ustalono, że jeśli przemiał lub śrutowanie zboża odbywało przy użyciu własnej służby, to od każdego korca (*mensura*, *Scheffel*) należało zapłacić macę (*Metze*)⁷. Ta podstawowa miara obliczeniowa czynszu wy-

³ *Acten der Ständetage Preussen unter der Herrschaft des Deutschen Ordens* (dalej cyt. ASP), t. 4, red. M. Toepen, Leipzig 1884, nr 282, s. 427; M. Foltz, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, Danzig 1912 (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens), s. 197.

⁴ J. L u c i ń s k i, *Przywilej chełmiński z 1233 r., jego treść oraz dzieje jego postanowień*, w: *Studia culmensia historico-juridica czyli księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, red. Z. Zdrójkowski, t. 1, Toruń 1990, s. 116.

⁵ „[...] alle molen in den selben steten wesinde mit iren malnutzen”; P. S i m s o n, dz. cyt., t. 4, nr 137.

⁶ „Similiter damus ipsis molendina ante Elbingam sita cum omnibus emolumentis et pertinentiis libere utenda”; cyt. za M.G. F u c h s, *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes in topographischer, geschichtlicher und statistischer Hinsicht*, t. 3/1, Elbing 1826, s. 112.

⁷ „Statuimus primo precise volentes, quod molendinarios seu qui presunt molendinis aut famuli eorum nullas recipiant pecunias ab hominibus frumenta sua molere volentibus, et qui primo ad molendinum pervenerit, sive pauper vel dives fuerit, idem primitus molere permittatur. [...] Si quis autem per se voluerit molere frumentum suum quodcumque seu brasium, de tali tantummodo de qualibet mensura unam mensuram, que mecze vulgariter dicitur”; *Preussisches Urkundenbuch* (dalej cyt. PrU), t. 3/1, wyd. M. Hein, Königsberg 1944, nr 416, s. 285.

nosiła 1/16 korca⁸. Ordynacja wprowadzała także opłaty w przypadku przemiału przy pomocy czeladników pracujących w młynie. Wówczas za zmielenie 2 korców zboża i ześrutowanie 6 korców słodu miano płacić dodatkowo 1 denar (fenig). Z zachowanych źródeł wynika, że wymiar opłaty przemiałowej, który ustalono w ordynacji młyńskiej, nie obowiązywał we wszystkich młynach. W 1425 r. mistrz młyński w Królewcu pobierał jako opłatę przemiałową w młynie słodowym miarkę (*mecze*) od każdych 4 korców słodu, a w zbożowych połowę z 2 małych fenigów i miarki od każdego korca ziarna (drugą połowę pobierał pracujący tam młynarz zbożowy)⁹. Z kolei w Wielkim Młynie w Gdańsku, gdy śrutowanie słodu odbywało się z użyciem służby pracującej w młynie mieszczanie płacili 4 szylingi za ich pracę oraz kolejne 4 za wyładowywanie słodu, a więc razem 8 szylingów, choć w dawnych czasach płacono za wyładunek tylko 8 fenigów¹⁰. Wskazana opłata za przemiał, wynosząca wówczas, jak określono w cedule z 1439 r., 2 dobre szylingi, czyli 4 „małe”, była znacznie wyższa od ustalonej pierwotnie w wysokości 1 feniga od 6 korców słodu. Jednocześnie nie wolno było jednak zmuszać nikogo, kto chciał mieć samodzielnie, do korzystania z czeladników młyńskich¹¹. Jeśli jednak w państwie krzyżackim formalnie zezwalano na przemiał przy użyciu własnej czeladzi, bez konieczności wnoszenia wspomnianej opłaty, to możliwość tę zlikwidowano zupełnie w drugiej połowie XV w. po przejęciu młynów przez miasta¹². Opłacalność młynów miejskich gwarantował dodatkowo egzekwowany ściśle przymus mlewny, któremu podlegały wsie należące do terytorium miejskiego¹³.

⁸ „[...] eyne metcze ader den sechtzenden scheffel”; ASP, t. 2, wyd. M. Toeppen, Leipzig 1880, nr 166, s. 239. (1440). 1 korzec = ok. 55 litrów = 4 wiertle = 16 miarek, tak więc 1 miarka to ok. 3,40 litra; zob. W. O d y n i e c, *Chełmiński system miar i chełmińska stopa mennicza w rozwoju historycznym*, w: *Studia culmensia historico-juridica czyli księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, t. 1, red. Z. Zdrójkowski, Toruń 1990, s. 403.

⁹ B. J ä h n i g, *Zur Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preussen vornehmlich vom 13. bis zum frühen 15. Jahrhundert*, w: *Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter*, red. U. Arnold, Marburg 1989 (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 38), s. 147.

¹⁰ W. D ł u g o k ę c k i, dz. cyt., s. 23.

¹¹ „Si vero aliquis per se molere nollet, talis de duabus mensuris cuiuslibet frumenti unum tantum denarium usualis monete dare teneatur, excepto brasio de quo semper de sex mensuris unus tantum usualis denarius tribuatur”; PrU III, nr 416, s. 285; W. D ł u g o k ę c k i, dz. cyt., s. 18–19.

¹² M. B o g u c k a, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII w.*, Warszawa 1962, s. 29; W. D ł u g o k ę c k i, dz. cyt., s. 19.

¹³ J. T r z o s k a, *Gdańskie młynarstwo i piekarnictwo w II połowie XVII i w XVIII wieku*, Gdańsk 1973, s. 66, 127.

Organizacja gospodarki i sieć młynów w Gdańsku i Elblągu

Dzięki nadaniom uzyskanym od Kazimierza Jagiellończyka zarówno Gdańsk, jak i Elbląg przejęły w posiadanie wszystkie obiekty przemysłowe, które wcześniej należały do Zakonu, w tym nie tylko młyny zbożowe, ale również m.in. tartaki, folusze i szlifiernie. W Gdańsku miasto kontrolowało obok młynów zbożowych, tzn. Wielkiego Młyna i zbudowanych, podobnie jak on, jeszcze przez Zakon młynów w Pruszczu Gdańskim i Juszkowie, także m.in. młyn do kory dębowej, młyn olejarnię, folusz, młyn zameszniczy i dwa młyny miedziane, z których jeden później przebudowano na młyn papierniczy¹⁴. Z okresu krzyżackiego pochodził również młyn olejarnia, który płacił czynsz radzie Starego Miasta¹⁵. Na Starym Mieście w początkach XVI w. działał także młyn prochowy. Z kolei w 1545 r. miasto wybudowało własny młyn prochowy. Ponadto przy Targu Rybnym i na terenie Starego Miasta znajdowały się polernie. Warto dodać, że przy Wielkim Młynie działał od czasów krzyżackich również folusz, pracujący na potrzeby miejscowych tkaczy, natomiast przed Bramą Wyzynną wspomniany już młyn do przerobu kory dębowej, który dzierżawili staromiejscy szewcy i garbarze. W okresie późniejszym powstały kolejne urządzenia przemysłowe. Około 1611 zbudowano, położony nad Radunią – „na Piaskach”, młyn mały (zwany też pszenicznym), który obsługiwał wyłącznie producentów pieczywa pszennego¹⁶. Z kolei w 1675 r. do tartaku, pochodzącego jeszcze z okresu krzyżackiego, zlokalizowanego w sąsiedztwie dawnego przedzamcza, dobudowano tzw. młyn kaszowy (*Grützmühle*), który pierwotnie znajdował się przy Targu Drzewnym, na rogu ul. Kowalskiej¹⁷. Wspomnianej przebudowie sprzyjał fakt, że tartak ten już w 1656 r. został w większości zamieniony w młyn zbożowy¹⁸. Po dokonanych zmianach miał on służyć wyłącznie producentom kasz i handlujących mąką. Tylko w wyjątkowych sytuacjach, po uzyskaniu specjalnej zgody zarządcy Wielkiego Młyna, mielić mogli w nim również

¹⁴ Dokładne zestawienie wszystkich urządzeń przemysłowych sporządził M. Foltz, dz. cyt., s. 205–206. Na temat młynów funkcjonujących już w okresie średniowiecza zob. P. Simson, dz. cyt., t. 1, Danzig 1913, s. 78–79; M. Biskup, *Pod panowaniem krzyżackim od 1308 r. do 1454 r.*, w: *Historia Gdańska*, red. E. Cieślak, t. 1, Gdańsk 1985, s. 359.

¹⁵ M. Foltz, dz. cyt., s. 205–206.

¹⁶ Tamże, s. 203; J. Trzoska, dz. cyt., s. 48.

¹⁷ M. Foltz, dz. cyt., s. 204; J. Trzoska, dz. cyt., s. 45.

¹⁸ M. Foltz, dz. cyt., s. 204.

piekarze. Z kolei w 1707 r. podjęto budowę drugiego młyna w Juszkowie. W 1663 r. wzmiankowany był też młyn w Olszyncy, na terenie urzędu budowlanego, a w 1753 r. dyskutowano sprawę budowy młyna w Średnich Żuławkach¹⁹. Ponadto na terenie miasta i jego terytorium okresowo działały liczne młyny konne²⁰.

Z kolei w Elblągu rada miasta kontrolowała cztery młyny zbożowe zbudowane przez Krzyżaków: dolny (*Untermühle*), górny (*Obermühle*), Notsack i Scheder²¹, a także folusz pracujący na potrzeby miejscowych rzemieślników²². W okolicy miasta znajdowały się w okresie krzyżackim także młyn miedziowy (*cuppermole*) i do kory dębowej (*loemole*)²³. W 1556 r. rada miasta wydała Hansowi Jesky zgodę na budowę młyna miedziowego, z którego czynsz miał być płacony do kamlarii zewnętrznej²⁴. W późniejszym czasie powstały kolejne młyny napędzane wodami Kumieli. W XVII w. miasto zbudowało, położony powyżej młyna Scheder, folusz, z którego korzystali białoskórnicy²⁵. Powyżej folusza znajdował się kolejny młyn, zwany Strauch. Swą nazwę zawdzięczał on temu, że był całkowicie obrośnięty krzakami. W dawniejszych czasach

¹⁹ J. Trzoska, dz. cyt., s. 50.

²⁰ Tamże, s. 50–52.

²¹ Nazwę Scheder nosił młyn nazywany też czasem pszenicznym (*Weizenmühle*), względnie piekarskim (*Bäckermühle*). Obok formy Scheder stosowano również zapis *Scheidermühle*. Nazwa młyna pochodziła najpewniej od pełnomocnika cechu piekarzy (niem. *Scheder*), odpowiedzialnego za kontrolę jakości pszenicy; zob. A. Semrau, *Zur Geschichte des Mühlenregals im Deutschordenslande*, „Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst in Thorn” 37, 1929, s. 4.

²² W rejestrach z 1426 r. wymieniono w okolicy Elbląga: „Item vor dem Elbinge 4 molen mit 16 raden und 1 walkmole und 1 loemole, die wir selbest halten”; Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin Dahlem (dalej cyt. GStA PK), XX. Hauptabteilung, Staatsarchiv Königsberg, Ordensfoliant, nr 166 n., k. 131. Podobnie w 1451 r. wskazano: „Item so sint ouch 4 kornmolen unde eyne walkmoel zcum Elbyng, dy helt komphthor selbst”; *Visitationen im Deutschen Orden im Mittelalter*, cz. 2, red. M. Biskup, I. Janosz-Biskupowa, Marburg 2004, nr 176, s. 139. Dochody z nich potwierdzone są w rachunkach urzędu młyńskiego z lat 1476–1477; Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej cyt. APGd.), Akta miasta Elbląga, 369,1/2661, s. 35. Na temat młynów w Elblągu zob. M.G. Fuchs, dz. cyt., t. 3/1, s. 109–113; A. Semrau, dz. cyt., s. 3–4.

²³ *Visitationen im Deutschen Orden...*, t. 2, nr 176, s. 139. W 1824 r. przed młynem górnym i dolnym odkryto fundamenty dużego budynku, który mógł być miejscem przetwarzania miedzi. Podobnie koło młyna Notsack odnajdowano w ziemi szlakę żelaza; zob. M.G. Fuchs, dz. cyt., t. 3/1, s. 113.

²⁴ Szeroko na jego temat zob. A. Semrau, *Die Beschreibung der Neustadt Elbing und ihres Gebietes im Mittelalter*, „Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst in Thorn” 33, 1925, s. 99–100.

²⁵ M.G. Fuchs, dz. cyt., t. 3/1, s. 109.

korzystali z niego mieszkańcy okolicznych wsi, wówczas nazywany był młynem wiejskim (*Landmühle*)²⁶. Młyn ten zaopatrzony był w stępy do tłuczenia kory dębowej, a użytkowali go elbląscy tkacze i czerwono-skórnicy. W XVII w. powstały też młyn do papieru, szlifiernia i młyn miedziowy, założony w 1629 r.²⁷ Wspomniany młyn do papieru, który zbudowano w 1609 r., uległ zniszczeniu w okresie konfliktu ze Szwecją. Po zajęciu miasta przez Szwedów w 1626 r. kolejne najazdy wojsk polskich i oddziałów gdańskich zniszczyły jeszcze w tym samym roku młyn prochowy, a w kolejnym również wiatrak zbożowy²⁸. Podobny los spotkał młyn zwany Strauch, który odbudowano w 1647 r.²⁹

Księgowość i źródła dotycząca młynów miejskich

Gdańsk

Młynami miejskimi w przypadku Gdańska zarządzał wybierany przez radę mistrz młyński (*Mühlenmeister*). Odpowiadał on za przekazywanie do kasy miejskiej, tzn. kamlarii, tzw. macy (*Metze*, miarki), formy opłaty przemiałowej pobieranej do 1740 r. w zbożu. Kamlaria stanowiła obok ustanowionej w początkach XVII w. kasy posiłkowej (*Hilfgelderkasse*) jedną z dwóch głównych kas miejskich w Gdańsku. Własne kasy posiadały również liczne urzędy miejskie, które zobowiązane były jednak do przekazywania uzyskanych nadwyżek do kamlarii³⁰. Dochód z młynów pochodził ze sprzedaży pobranego zboża, które trafiało do poborcy daniny zbożowej w Wielkim Młynie, tzw. metznera. Pobieranie przez niego miary nadzorował natomiast prezydujący burmistrz i pierwszy kamlarz (*Kämmerer*)³¹. Ustalono, że całe zboże w Gdańsku powinien być mieć Wielki Młyn. Jedynie w przypadku, gdy nie było to możliwe, ze względu na jego ograniczone możliwości przemiałowe, wówczas metzner wystawiał zezwolenie na przemiał w innych młynach miejskich. Poborca z Wielkiego Młyna sprawował w późniejszym czasie również nadzór nad wspomnianymi młynami pszenicznym i kaszowym. W 1471 r. (8 XI) rada miasta ustaliła zasady płac, opłat

²⁶ Tamże, s. 111.

²⁷ Ogólne informacje na temat młynów w nowożytnym Elblągu zawiera rękopis pt. *Mühlensachen*, APGd., 369,1/2660, s. 1–2.

²⁸ J. Włodarski, *Losy polityczne (1626–1772)*, w: *Historia Elbląga*, t. 2, cz. 2, red. A. Groth, Gdańsk 1997, s. 23.

²⁹ Tamże, s. 40; na temat odbudowy zob. APGd., 369,1/2660, s. 4.

³⁰ M. Foltz, dz. cyt., s. 97.

³¹ Tamże, s. 198.

i obowiązków pracowników Wielkiego Młyna³². Do zadań tamtejszego poborcy daniny należało sporządzanie corocznego inwentarza dla nowego kamlarza oraz przedstawianie comiesięcznie rachunków dochodów i wydatków. Na koniec każdego kwartału sporządzał on także rachunki końcowe, które porównywano z rachunkami pisarzy młyńskich oraz pisarzy komory akcyzowej³³. Informację o cenie, w jakiej poborca daniny zbożowej miał sprzedawać pobrane zboże, otrzymywał on od kamlarza, uzyskiwane dochody zaś przekazywał w każdą sobotę do kamlarii. W związku z tym wszelkie informacje o rocznych dochodach uzyskiwanych z pracy młynów miejskich oraz sumy wypłacane na potrzeby ich remontów i utrzymania rejestrowano w księgach rachunkowych kamlarii. Natomiast pewne wzmianki wskazują, że dochody uzyskiwane przez miasto z kontrolowanych od drugiej połowy XV w. młynów przemysłowych początkowo rejestrowano w formie odrębnych rachunków³⁴. W przypadku akt kamlarii w Gdańsku obok najstarszej księgi pochodzącej z lat 1379–1382 kolejne zachowały się dopiero dla lat 1530–1532, 1540, 1545, 1548–1554³⁵ i od 1576 r. W księgach pochodzących z XVI w. stosowano jednolitą formę zapisu poszczególnych dochodów i wydatków. Odrębnie notowano dochody i wydatki z Wielkiego Młyna, tartaku, młyna prochowego, natomiast dochody folusza i innych urządzeń przemysłowych zestawiano w dochodach ogólnych kamlarii. Dochody z Wielkiego Młyna składały się ze szczegółowego zestawienia cotygodniowych wpływów, które podsumowywano na koniec roku. W drugiej części księgi zestawiano natomiast szczegółowo wszelkie wydatki ponoszone na potrzeby młynów³⁶. Zapewne liczne, cenne dane na temat młynów zawierał również zaginiony w okresie ostatniej wojny dział archiwum miasta Gdańska – „Młyny”, oznaczony sygnaturą 300,48³⁷.

³² Publikuje je M. Foltz (tamże, s. 198–199); omówienie zob. M. Bogucka, dz. cyt., s. 29.

³³ M. Foltz, dz. cyt., s. 200.

³⁴ Wskazuje na to tytuł księgi przepisany w XIX w., zapewne ze zniszczonej okładki, który brzmi: Hirinne vindet man wat de Stadt anfallt syn van Copp[er] molen, Slyppmolen, ledder molen, walkmolen und van eterliken Ampten etc. W praktyce zachowana księga w formie dutki zawiera jedynie regulamin pracowników wielkiego młyna wydany przez M. Foltza; APGd., 300,12/490, s. 196–197.

³⁵ APGd., Akta miasta Gdańska, 300,12/1-11, Kamlaria.

³⁶ Dla przykładu w 1545 r. w ten sposób odnotowano poszczególne wpływy i wydatki Wielkiego Młyna i tartaku; APGd., 300,12/5, s. 13–15, 61, 216, 371–379.

³⁷ *Archiwum Państwowe w Gdańsku: przewodnik po zasobie do 1945 roku*, oprac. C. Biernat, Warszawa–Łódź 1992, s. 456.

Elbląg

Inaczej zorganizowano natomiast system zarządzania i rozliczeń finansowych młynów w Elblągu. Podlegały one specjalnie powołanemu w tym celu urzędowi młyńskiemu (*Mühlamt*), który nadzorował młyny zbożowe i przemysłowe na całym terytorium miejskim³⁸. Urząd ten dbał o utrzymanie urządzeń przemiałowych i pobierał, podobnie jak działo się to w Gdańsku, opłatę w zbożu, które następnie sprzedawano. Wypracowane w ten sposób dochody przekazywane były w pierwszym kwartale kolejnego roku do kasy kamlarii wewnętrznej (*Innenkämmeramt*). Ta ostatnia początkowo prowadziła rachunkowość całego terytorium Elbląga³⁹. W późniejszym czasie wyłączono z niej natomiast kamlarię zewnętrzną (*Aussenkämmeramt*), której podlegały dobra ziemskie i przedmieścia oraz wicekamlarię (*Vicekämmererei*) administrującą budynkami miejskimi. Na czele urzędu młyńskiego stał pan młyński (*Mühlenherr*) wybierany spośród rajców miejskich na trzy lata⁴⁰. Z działalności urzędu zachowały się częściowo rachunki roczne i szczegółowe. Najstarsza księga rachunków obejmuje cztery kwartały z przełomu lat 1476 i 1477. Prowadzona była w formie zestawień rachunków szczegółowych, sumowanych w ustalonych grupach, obejmujących m.in.: dochody w zbożu oraz z folusza, wydatki na utrzymanie personelu, a także wpływy ze sprzedaży pobieranego zboża i słodu. Całość podsumowywano na koniec każdego kwartału, podając ogólny przychód (*suscepicio*), wydatki (*expositio*) i osiągany dochód⁴¹. Z wyliczeń wynika, że dochód kwartalny z młynów wynosił w 1477 r. ok. 150–180 grz. pruskich⁴². Zarówno sam sposób prowadzenia rachunków, jak i forma zewnętrzna (książeczka w formie dutki), jednoznacznie wskazują na fakt, że w tym czasie kontynuowano system zarządzania i księgowości stosowany jeszcze w okresie krzyżackim. Wówczas młynami zarówno w Gdańsku, jak i Elblągu kierowali urzędnicy krzyżaccy zwani mistrzami młyńskimi (*Mühlenmeister*). Potwierdza to porównanie formy i zawartości rachunków urzędu młyńskiego z 1477 r. z zachowanymi

³⁸ M.G. Fuchs, dz. cyt., t. 1, Elbing 1818, s. 292. Na temat stanu zachowania materiałów archiwalnych urzędu młyńskiego zob. *Archiwum Miasta Elbląga. Przewodnik po zespołach 1242–1945*, oprac. J. Czaplicka, W. Klesińska, Warszawa 1970, s. 32–33.

³⁹ Młyny w Elblągu znajdowały się w bezpośrednim zarządzie kamlarii aż do 1806 r., gdy decyzją kamery wojennej i domen w Kwidzynie miały zostać wydzierżawione; zob. M.G. Fuchs, dz. cyt., t. 3/1, s. 114.

⁴⁰ APGd., 369,1/2660, s. 1; E. Carstenn, *Elbings Verfassung zu Ausgang der polnischen Zeit*, Danzig 1910, s. 34.

⁴¹ APGd., Akta miasta Elbląga, 369,1/2661, Księga rachunkowa Urzędu Młynnego.

⁴² APGd., 369,1/2661, s. 49, 73, 100.

rachunkami mistrza młyńskiego w Elblągu z lat 1431–1432⁴³. Zestawiano tam cotygodniową ilość pobranego, jako opłata przemiałowa: sło-
du, żyta, pszenicy, należności za prace czeladzi młyńskiej oraz ogólne
dochody z folusza. Oddzielnie natomiast odnotowywano wydatki na po-
trzebne remonty i zakup kamieni młyńskich. Zmiany w systemie pro-
wadzenia rachunkowości młynów nastąpiły prawdopodobnie w począt-
kach XVI w., na co wskazywać mogą zachowane jedynie we fragmencie
(kilka kart) szczegółowe rachunki z 1511 r.⁴⁴ Niestety, są to jedyne za-
chowane rachunki urzędu młyńskiego z XVI w.⁴⁵ Pełniejsze rachun-
ki kwartalne i roczne tego urzędu zachowały się dopiero od pierwszej
połowy XVII w. i obejmują z przerwami lata 1636–1649 i 1695–1738.
Miały one dość jednolitą formę i prowadzone były już w systemie ra-
chunkowości podwójnej (włoskiej), rejestrującej globalne wydatki na
utrzymanie młynów (remonty, utrzymanie, płace personelu) oraz do-
chody uzyskiwane z przemiału zboża⁴⁶. Całość podsumowywana była
kwartalnie oraz po czwartym kwartale w zestawieniu rocznym. Wy-
pracowany z młynów dochód sumowano po czwartym kwartale i prze-
kazywano w początkach kolejnego roku (zazwyczaj w pierwszym kwar-
tale) do kasy kamlarii wewnętrznej⁴⁷. Uzupełnieniem dla zaginionych
rachunków urzędu młyńskiego są dane o jego ogólnych przychodach,
które zapisano w sporządzanych dla rady miasta księgach zbiorczych
bilansów rocznych z urzędów zarządzających gospodarką miejską⁴⁸.
Dzięki temu znane są z pewnymi brakami przybliżone dochody uzyski-
wane przez urząd młyński w latach 1605–1761 i zsumowane dochody
ze sprzedaży zboża, młynów przemysłowych (folusza) i wiejskich, wy-
pracowane w latach 1605–1652⁴⁹. Wynika to z faktu, że zapisy te nie

⁴³ Rachunki z lat 1431–1432 sporządzone przez mistrza młyńskiego Mikołaja Ber-
gera znajdują się w GStA PK, XX. HA, Ordensfoliant, 200b I, k. 82r–88v. B. J ä h n i g,
dz. cyt., s. 127, nazywając Mikołajem Beringerem, błędnie określił go jako mistrza
młyńskiego w Pasłęku.

⁴⁴ APGd., 369,1/2662.

⁴⁵ Pewne informacje na temat funkcjonowania młynów w okresie 1549–1656,
w tym zestawienie pobieranego zboża z lat 1620–1631, zawiera rękopis pt. *Collectanea
von Mühlamt*, APGd., 369,1/2655.

⁴⁶ Zachowane rachunki roczne i kwartalne dotyczą lat: 1636, 1637, 1641, 1643,
1644, 1646, 1648, 1649, 1695, 1696, 1698, 1702, 1704, 1706–1712, 1715–1717, 1719,
1720, 1724, 1726, 1729, 1731, 1733, 1736–1738 i 1763; APGd., 369,1/2663–2703.

⁴⁷ Odbywało się to w różnych terminach od stycznia aż do kwietnia kolejnego roku.

⁴⁸ APGd., 369,1/688, *Recess wegen gethanen Rechnungen von den Ambteren
angefangenen im Jahr Christi 1606*; APGd., 369,1/689, 690, *Amptes Rechnungen*.

⁴⁹ W księgach zbiorczych bilansów rocznych wpisano globalne przychody urzędu
z lat 1605–1652, 1668–1670, 1677–1682, 1686–1711, 1715–1747, 1757–1761; APGd.,
369,1/688–690.

zawsze prowadzone były w jednolity sposób, gdyż jedynie w zestawieniach z lat 1605–1652 obok dochodów urzędu młyńskiego podawano oddzielnie sumę gotówki uzyskanej ze sprzedaży zboża pobranego w ramach opłaty przemiałowej w młynie i wiatraku podmiejskim oraz od użytkowników folusza. Zapisy z późniejszego okresu rejestrują zaś zazwyczaj jedynie dochód w gotówce, jaki wpływał z urzędu młyńskiego do kamlarii wewnętrznej, wydatki ponoszone na utrzymanie młynów oraz wysokość wydatków urzędu młyńskiego. Od 1677 r. wpisy podają natomiast zasadniczo jedynie ogólne podsumowanie wpływów i wydatków urzędu młyńskiego i roczny bilans jego działalności. Zestawienia te nie uwzględniają natomiast dochodów z młynów uzyskiwanych przez kamlarię zewnętrzną, tj. młyna miedziowego, a w późniejszym czasie młyna zbożowego w Myszewie i tartaku w Kępkach⁵⁰. Podsumowując problem organizacji księgowości miejskiej i zarządu młynami, można stwierdzić, że w obu miastach wykorzystano początkowo doświadczenia wypracowane w ramach rachunkowości prowadzonej przez Krzyżaków. Kontynuowano administrowanie młynami na tych samych zasadach, co miało swe uzasadnienie w fakcie, że podobnie wyglądał system poboru opłaty przemiałowej. W tym kontekście warto jeszcze zwrócić uwagę na fakt, że sporządzanie rachunków poszczególnych urzędów, kierowanych w okresie krzyżackim przez braci-rycerzy zakonnych (mistrzów młyńskich), a później rajców miejskich, miało na celu przede wszystkim rozliczenie się z okresu jego sprawowania. Rachunki kwartalne i roczne nie były więc jeszcze w pełni formą bilansu znaną we współczesnej księgowości. Najpewniej w drugiej połowie XVI w. zastosowano nowoczesne rozwiązania oparte na systemie księgowości podwójnej, co stanowiło zasadniczą zmianę w praktyce księgowej. Nawet jednak ta okoliczność nie oznaczała jeszcze odejścia od dawnego wzorca, opartego na rozliczaniu się ze sprawowania urzędu na rzecz znanych nam obecnie rozwiązań, których istotą jest ciągłość instytucji także w wymiarze finansów i bilans roczny. Nastąpiło to dopiero w początkach XVIII w. Uwaga ta jest niezbędna dla właściwego zrozumienia zapisów rachunkowych kamlarii w Gdańsku i urzędu młyńskiego w Elblągu, które przy próbie szczegółowej weryfikacji opartej na dzisiejszych wzorcach budzą szereg wątpliwości i pytań.

⁵⁰ Odnotowywano je w rachunkach szczegółowych kamlarii zewnętrznej, nie podając natomiast dochodów z młynów w księgach zbiorczych bilansów rocznych. Rachunki szczegółowe kamlarii zewnętrznej z lat 1603–1767, notujące dochody z młyna i tartaku, zob. APGd., 369,1/1935–2021.

Dzierżawa młynów

Rozpatrując problem zarządzania i rachunkowości młynów w Gdańsku i Elblągu, warto dodać, że obok samodzielnego zarządu władze miejskie decydowały się niejednokrotnie również na ich dzierżawę za określoną, z góry ustaloną, sumę pieniędzy. Co ciekawe, wcześniej także Zakon stosował podobną praktykę w przypadku młynów zbożowych i przemysłowych, które znalazły się teraz we władaniu miasta⁵¹. W ten sposób władze Gdańska oddawały w dzierżawę nawet Wielki Młyn, dla przykładu w 1584 r. wydzierżawiono jego dochody burmistrzowi von der Linde, który zapłacił za to 15 tys. grz.⁵² Wielki Młyn znajdował się w rękach prywatnych ponownie w latach 1623–1632. Podobnie było również w przypadku innych młynów zbożowych i przemysłowych. Młyn pszeniczny wydzierżawiano w latach 1627–1653, w okresie 1673–1683 – młyn kaszowy, a w 1679 r. tartak. W XVIII w. młyny zbożowe w mieście znajdowały się znów w zarządzie miasta, tartak zaś dzierżawiono jeszcze w 1748 r.⁵³ Natomiast młyn zbożowy w Pruszczu miasto wydzierżawiło już w 1593 r., a kontrakty te odnawiano z różnymi dzierżawcami do końca XVIII w.⁵⁴ Polityka wobec dzierżawców nie była chyba do końca konsekwentna, ordynacja królewska z 1750 r. zawierała bowiem sugestię, że dla interesu miasta byłoby lepiej, gdyby oddawać w dzierżawę młyny osobom oferującym najwięcej⁵⁵. Z kolei władze Elbląga w 1705 r. oddały białoskórnikom w dzierżawę folusz. Umowę tę wielokrotnie odnawiano i później, potwierdzając jeszcze w początkach XIX w.⁵⁶

Dochody i wydatki młynów

W przypadku Gdańska podstawą rozważań dotyczących udziału młynów w strukturze budżetu miasta są dane o dochodach i wydatkach kamlarii, które zebrał i opublikował Max Foltz w swej pracy dotyczącej gospodarki finansowej Gdańska⁵⁷. Najstarsze dane, którymi dyspo-

⁵¹ W pierwszej połowie XV w. Krzyżacy dzierżawili tartak przed zamkiem, szlifiernię w Starym Mieście Gdańsku, tartak w Oruni, młyn zbożowy w Siedlcach i Pruszczu oraz liczne młyny przemysłowe; *Das Grosse Zinsbuch des Deutschen Ritterordens (1414–1438)*, wyd. P.G. Thielen, Marburg 1958, s. 120–121.

⁵² M. F o l t z, dz. cyt., s. 200.

⁵³ Szczegółowo omówił te przypadki M. F o l t z (tamże, s. 197–208).

⁵⁴ Dokładne ich zestawienie zob. tamże, s. 207.

⁵⁵ J. T r z o s k a, dz. cyt., s. 128–129.

⁵⁶ M.G. F u c h s, dz. cyt., t. 3/1, s. 111.

⁵⁷ Kontrola podawanych przez M. Foltza danych z materiałem źródłowych wykazała, że zaokrąglął on ogólne dane dochodów i wydatków, podając tylko sumy w grzywnach.

nujemy dzięki zachowanym księgom kamlarii, dotyczą lat 1530–1531, 1540 i 1548–1554. Dochody Wielkiego Młyna w 1530 r. wyniosły 2578 grz. i 49 skojców, a w 1531 r. – 3696,5 grz. i 12 skojców, znacznie zatem przewyższały wydatki, wynoszące odpowiednio 563 i 232,5 grz.⁵⁸ Podobnie sytuacja wyglądała w kolejnych latach (szczegóły prezentuje tab. 1), gdy zysk z funkcjonowania Wielkiego Młyna wynosił średnio ok. 5–7 tys. grz., co stanowiło ok. 10–13% dochodów kamlarii.

Tabela 1. Dochody gdańskiej kamlarii z młynów w latach 1540, 1545, 1548–1554

Rok	Wielki Młyn – dochody	Wielki Młyn – wydatki	Tartak	Młyn prochowcy	Kamlaria – dochody	Kamlaria – wydatki	Udział Wielkiego Młyna w dochodach kamlarii
1540	5742,9,3	2145,10	–	–	61396	50426	9,3%
1545	5708,22,2	2060,29	–	–	41702	41468	13,7%
1548	7418,17	2237,12,11	1864	–	63983,38	60605,8	11,6%
1549	8193,12	1514,14,3	1259	–	62421,10,3	57286,36,4	13%
1550	9854,15	2744,11	2287	–	72107,51½	66234,8	13,6%
1551	10134,56	2548,51,3	2085	–	61932	60463,41,1	16,4%
1552	8139,32	2027,27	979	670	68766,2,2	69569,16,3	11,8%
1553	7767,4,3	2178,3,3	1405	111	70499,67,3	67207,30,3	11%
1554	10635,27,2	3108,22	1200	–	81625,10,2	62370,37,2	13%

Źródło: APGd., 300,12/2–11; symbol – oznacza brak danych. Podane sumy po przecinku oznaczają kolejno: grzywny, szelągi i fenigi.

Z zachowanych rachunków kamlarii z 1576 r. wiadomo, że Wielki Młyn przyniósł 19 145 grz. przychodu, kolejne dane pochodzą dopiero z lat 1593–1598, a dalsze, niestety, tylko z wybranych lat, z okresu 1600–1616. Średni przychód Wielkiego Młyna w latach 1593–1598 wyniósł 38 632 grz., tj. prawie 94% całości dochodów z młynów zbożowych i przemysłowych (tartaku, młyna w Pruszczu i innych młynów)⁵⁹. Pełniejsze dane dotyczą dopiero okresu po 1622 r. Zaprezentowane poniżej zestawienie (wykres 1) wpływów Gdańska z młynów w latach 1622–1704 wskazuje na dość dużą fluktuację wynikającą z różnych przyczyn, w tym zmian liczby ludności miasta i ceny zboża⁶⁰. Szczególnie ważnym czynnikiem była tu oczywiście również aktualna sytuacja polityczna,

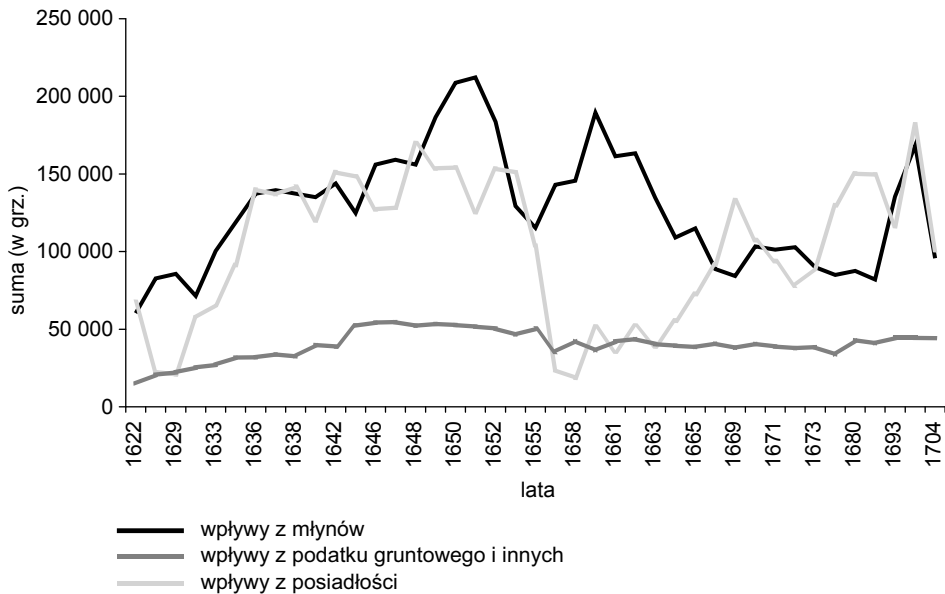
⁵⁸ APGd., 300,12/2, s. 7–9, 205, 251–253, 395. Ogólne zestawienie zob. M. Foltz, dz. cyt., tab. 64, s. 516.

⁵⁹ Zestawienie i obliczenia w oparciu o M. Foltz, dz. cyt., tab. 65, s. 516–517.

⁶⁰ Niestety, dokładniejsze ceny zboża znane są tylko dla lat 1703–1793; zob. tamże, s. 123–126.

w jakiej znajdowało się miasto. Początek potopu szwedzkiego oznaczał bardzo wyraźny spadek ilości mielonego w młynach miejskich zboża, co odbiło się na dochodach miasta. Okres ten był ciężki dla całej gospodarki miejskiej. Jak wynika z analogicznych danych o dochodach kamlarii, szczególnie ucierpiały w tym czasie posiadłości miejskie (zob. wykres 1).

Wykres 1. Wpływy z młynów w dochodach kamlarii w Gdańsku w latach 1622–1704

Źródło: M. Foltz, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, Danzig 1912 (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens), tab. 53, 56, 67–69, s. 504–505, 507–508, 518–522.

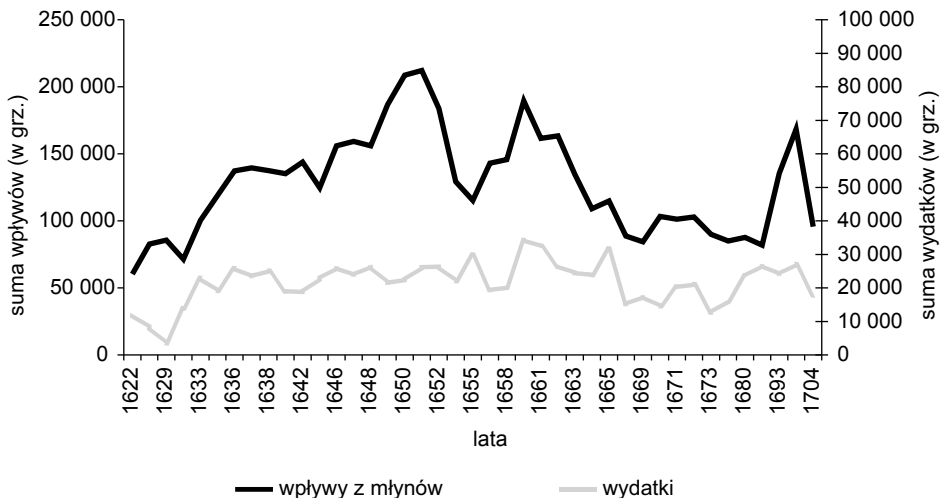
Jednak o ile zniszczenia miejskich posiadłości okazały się bardzo poważne i odbudowa gospodarki rolnej tamże trwała wiele lat, to przemiał w młynach miejskich dość szybko powrócił nie tylko do średnich poziomów z okresu wcześniejszego, ale nawet osiągnął stan porównywalny z najwyższym, jaki odnotowano w latach 1649–1652. Być może wyjaśnieniem tego zjawiska było częściowe użycie do przemiału zboża zmagazynowanego w spichlerzach, które w związku z blokadą portu przez Szwedów nie mogło być wówczas wyeksportowane⁶¹. Wpływ mógł mieć jednak również poziom cen zboża i słodu oraz wysokość konsumpcji.

Wydatki, jakie miasto ponosiło na utrzymanie młynów były dość stabilne i nie wzrastały istotnie nawet w latach szczególnego zwiększe-

⁶¹ Wywóz zboża spadł w latach 1657–1660 prawie do zera (poza minimalną ilością w 1659); zob. C. Biernat, *Statystyka obrotu towarowego Gdańska w latach 1651–1815*, Warszawa 1962, tab. 3, s. 86–87.

nia ilości mielonego zboża (zob. wykres 2). W tych warunkach miasto było zainteresowane przemiałem jak największej ilości słołu i zbóż, co wyraźnie podnosiło efektywność całego przedsięwzięcia. Choć na wynik ekonomiczny młynów w pewnym stopniu miało wpływ też ściśle egzekwowanie przymusu mlewnego, to jednak głównie zależał on od czynników zewnętrznych, sytuacji gospodarczej miasta i potrzeb w zakresie konsumpcji⁶². Obserwowany wyraźny spadek, który miał miejsce w 1655 r., związany był ze zmianą sytuacji politycznej, wybuchem wojny i zniszczeniami, które ona przyniosła w posiadłościach ziemskich miasta.

Wykres 2. Wpływy z młynów i wydatki na młyny w Gdańsku w latach 1622–1704

Źródło: M. Foltz, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, Danzig 1912 (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens), tab. 67, 68, s. 518–520.

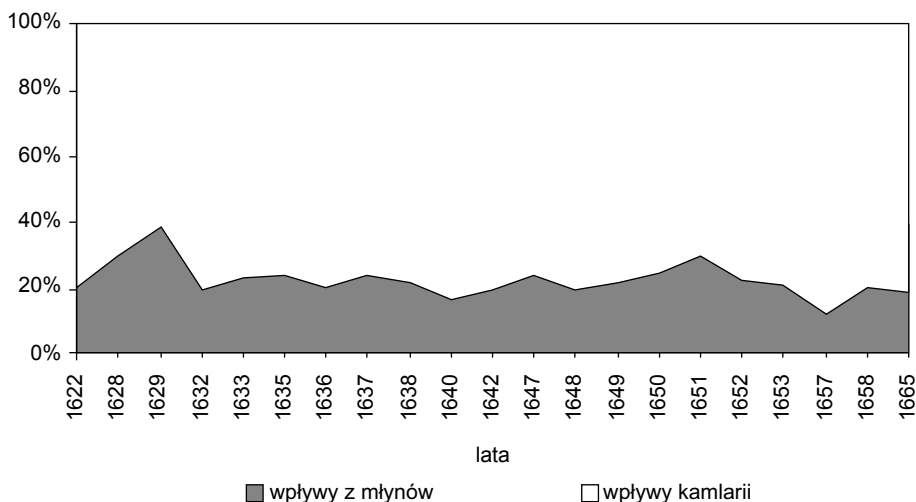
Zachowane źródła pozwalają nam również na obliczenie udziału wpływów z młynów w ogólnych dochodach kamlarii w Gdańsku w latach 1622–1655. Średnio wpływy te stanowiły w tym okresie ponad 20% wszystkich zasobów przekazywanych do kasy kamlarii (zob. wykres 3).

Największy udział miały one w 1629 r. (38,4%), a najmniej w 1657 r. (12,4%). Różnica ta wynikała jednak ze znacznie większych wpływów kamlarii przy względnie stałych z młynów, które kształtowały się w przedziale od 100 do 200 tys. grz. pruskich. Podobnie wyglądał

⁶² Niestety, bliższe dane na temat poziomu konsumpcji zboża, wynoszącej średnio 4–5 tys. łasztów rocznie, znane są dopiero z lat 1745–1755 i 1770; zob. C. Biernat, dz. cyt., s. 55; tab. 5, s. 106–111.

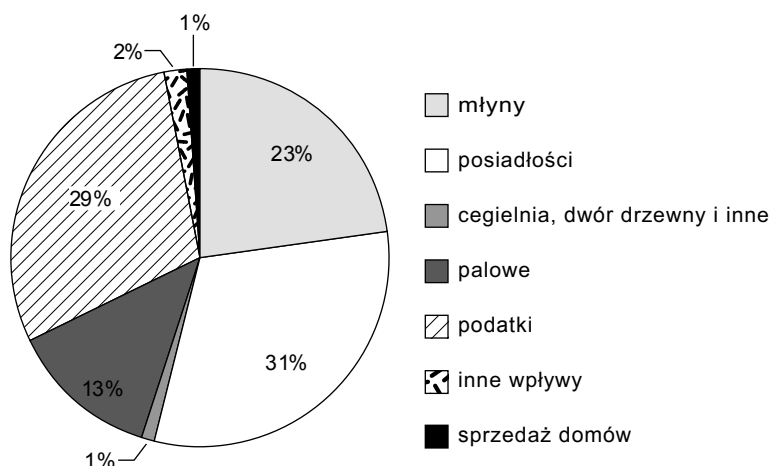
ich udział także w okresie późniejszym. W latach 1770–1793 wpływy z młynów wyniosły średnio 23% całości wpływów kamlarii (zob. wykres 4). Warto podkreślić, że wyższy wkład do budżetu miały wówczas jedynie posiadłości i podatki.

Wykres 3. Udział wpływów z młynów w ogólnych wpływach kamlarii w Gdańsku w latach 1622–1665

Źródło: M. Foltz, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, Danzig 1912 (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens), tab. 11, 68, s. 462–464, 519–520.

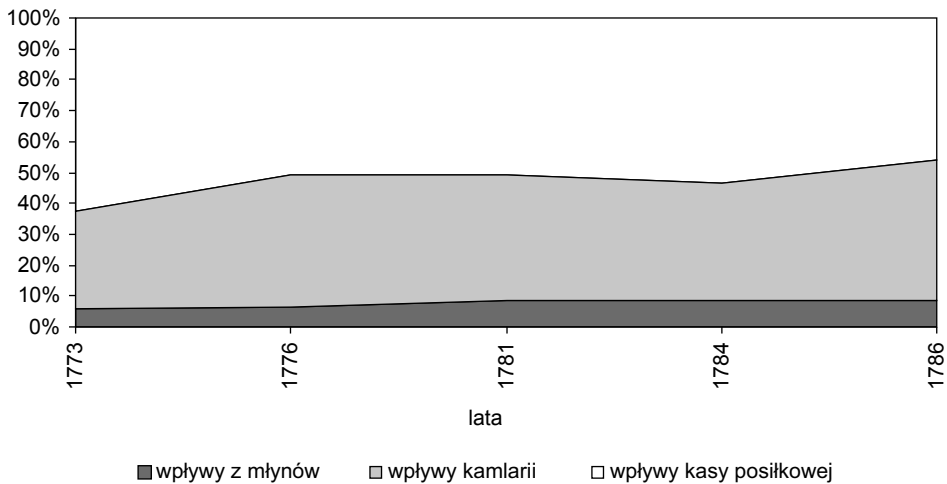
Wykres 4. Średni udział wpływów z młynów w dochodach kamlarii w Gdańsku w latach 1790–1793

Źródło: M. Foltz, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, Danzig 1912 (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens), tab. 45, s. 495–497.

Chcąc jednak oszacować skalę wpływów z młynów w całym budżecie miasta, trzeba wziąć pod uwagę nie tylko wpływy kamlarii, ale też wspomnianej już kasy posiłkowej⁶³, które, jak potwierdziła w 1750 r. ordynacja królewska, były dwiema głównymi kasami miejskimi, mającymi od tego czasu otrzymywać też wszystkie wpływy i zabezpieczać wydatki⁶⁴. Z obliczeń wynika, że wpływy z młynów miejskich w latach 1773–1786 wyniosły od 5 do 9,6%, przy czym wzrost ten wynikał ze zmniejszenia się ogólnych dochodów kamlarii i kasy posiłkowej przy jedynie 11-procentowym wzroście dochodów z samych młynów (zob. wykres 5).

Wykres 5. Udział wpływów z młynów w ogólnych wpływach Gdańska w latach 1773–1786

Źródło: M. Foltz, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, Danzig 1912 (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens), tab. 11, 12, 70, s. 462–470, 522.

Z licznych zestawień przygotowanych przez Foltza, obejmujących dochody i wydatki ponoszone przez kamlarię na młyny miejskie, wyraźnie widać, że najważniejszą rolę gospodarczą pełnił Wielki Młyn, z którego dochód wynosił ok. 90% wszystkich przychodów z młynów miejskich⁶⁵. Kolejne, jeśli chodzi o dochody, były w różnych latach: młyn w Pruszczu bądź pszeniczny, a znacznie mniejsze dochody generowały tartak i folusz. Podobnie wyglądał udział procentowy kosztów ich utrzymania. Z obliczeń Jerzego Trzoski wynika, że rentowność poszczególnych gdańskich młynów zbożowych w latach 1770–1793 była dość zróżnicowana

⁶³ Na temat kasy posiłkowej zob. M. Foltz, dz. cyt., s. 97.

⁶⁴ Tamże, s. 117.

⁶⁵ Dla przykładu w 1622 r. 90%, w 1668 – 89%; obliczenia na podstawie M. Foltz, dz. cyt., tab. 67, s. 518.

i wynosiła w zaokrągleniu dla Wielkiego Młyna jak 1:5 (stosunek wydatków do wpływów), dla małego – 1:4, dla kaszowego – 1:2,5, a dla młyna w Pruszczu – 1:1,6⁶⁶. W tym samym okresie w ogólnych wydatkach kamlarii koszty utrzymania i remontów młynów wyniosły 4,7%, to jest przeciętnie nieco ponad 25 tys. fl.⁶⁷

Z kolei w przypadku Elbląga, w oparciu o zachowane materiały wyliczono średni dochód roczny w gotówce, przekazywany do kamlarii wewnętrznej – od kilkuset do kilku tysięcy grzywien, choć zdarzały się i lata, gdy suma przekraczała 10 tys. (1629–1630, 1650–1652)⁶⁸. Co ważne, zysk w postaci przelewanej do kamlarii wewnętrznej gotówki stanowił od 30 do 70% całości przychodów urzędu młyńskiego. Niepełne dane, rejestrujące ogólne przychody uzyskiwane przez ten urząd, obejmują lata 1605–1628, 1630–1652, 1668–1670, 1677–1682, 1686–1712, 1715–1747, 1756–1763 (zob. wykres 6). Wynika z nich, że bardzo znaczny wzrost dochodów urzędu młyńskiego miał miejsce w latach 1628–1631, a więc w okresie okupacji miasta przez Szwedów. Związane było to z polityką prowadzoną przez gubernatora miasta, a przede wszystkim generalnego gubernatora podbitych ziem w Prusach Królewskich, którym król Gustaw Adolf mianował Axela Oxenstierna. Dążył on konsekwentnie do wydobycia z miasta, tytułem kontrybucji, jak największych sum pieniędzy, potrzebnych do prowadzenia wojny. Skutki jego działań widoczne były też w dochodach osiąganych przez miasto z młynów, które zmalały dopiero po opuszczeniu przez Oxenstierna urzędu w grudniu 1631 r.⁶⁹

Dzięki sporządzanym na potrzeby rady miasta bilansom rocznym poszczególnych urzędów zarządzających gospodarką miejską można także dokonać bliższej charakterystyki skali przychodów urzędu młyńskiego na tle finansów miejskich. Jak już wspomniano, w zestawieniach z lat 1607–1652 obok dochodów tego urzędu podawano oddzielnie sumę gotówki uzyskanej z pobranej opłaty przemiałowej i od użytkowników folusza. W omawianych bilansach odnotowano dochody i wydatki ponoszone przez urząd szpitalny (szpital Świętego Ducha), wicekamlarię, urząd cegielni (*Ziegelamt*), urząd rybacki (*Fischamt*), kamlarię zewnętrzną, sąd ziemski (*Landrichtsamt*)⁷⁰ i kamlarię wewnętrzną

⁶⁶ Dla wielkiego młyna jak 1:4,7 do 1:5,6, dla małego – od 1:3,2 do 1:5,3, dla kaszowego jak 1:1,6 do 1:3,8, a dla młyna w Pruszczu jak 1:1,2 do 1:2; obliczenia w oparciu o zestawienia M. Foltz (tamże, s. 475, 495); zob. też J. Trzaska, dz. cyt., s. 127.

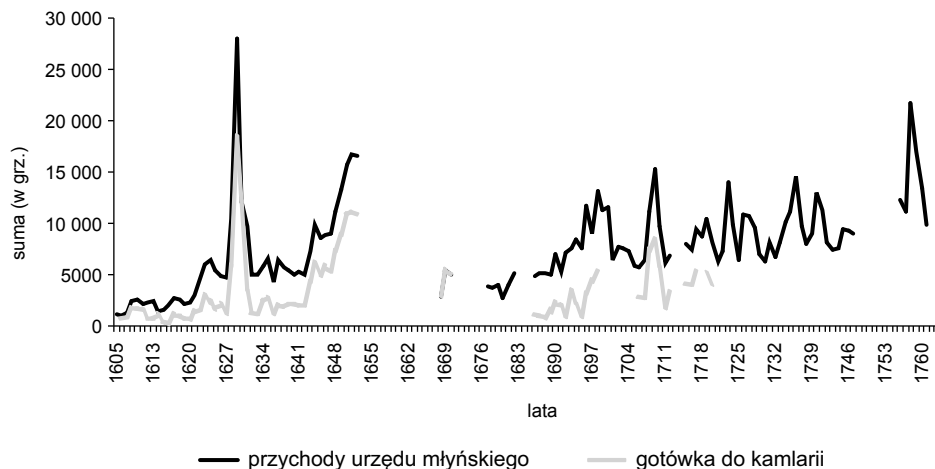
⁶⁷ Obliczenia na podstawie M. Foltz, dz. cyt., tab. 17, s. 474–476.

⁶⁸ Dokładne zestawienie zawiera załącznik źródłowy.

⁶⁹ Na temat polityki finansowej Szwedów wobec Elbląga zob. J. Włodarski, dz. cyt., s. 19–21.

⁷⁰ Pełnił on funkcję analogiczną do kamlarii zewnętrznej, administrując dobrami miejskimi położonymi głównie na wyżynie, a więc na obszarze byłego komturstwa elbląskiego; zob. *Archiwum Miasta Elbląga...*, s. 28.

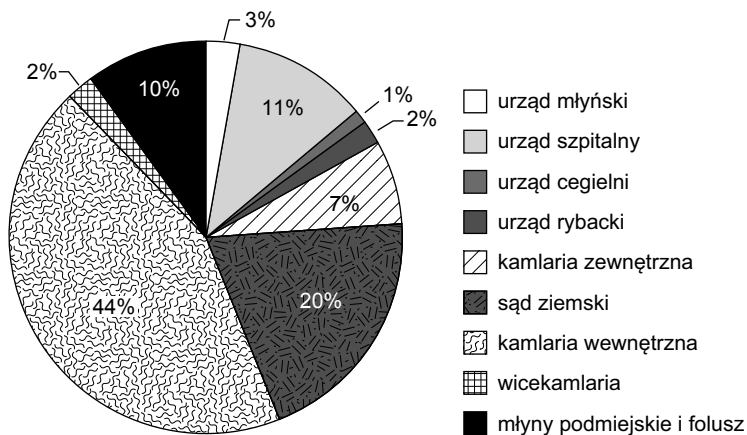
Wykres 6. Dochody urzędu młyńskiego w Elblągu i gotówka przekazywana do kamlarii wewnętrznej w latach 1605–1763

Źródło: APGd., 369,1/688–690, 2663–2703.

(*Innenkämmeramt*)⁷¹. Dla przykładu w 1627 r. przychody z młynów stanowiły 3%, opłata przemiałowa i folusz dały zaś dalsze 10% ogółu przychodów (zob. wykres 7).

Wykres 7. Udział poszczególnych urzędów w dochodach Elbląga w 1627 r.

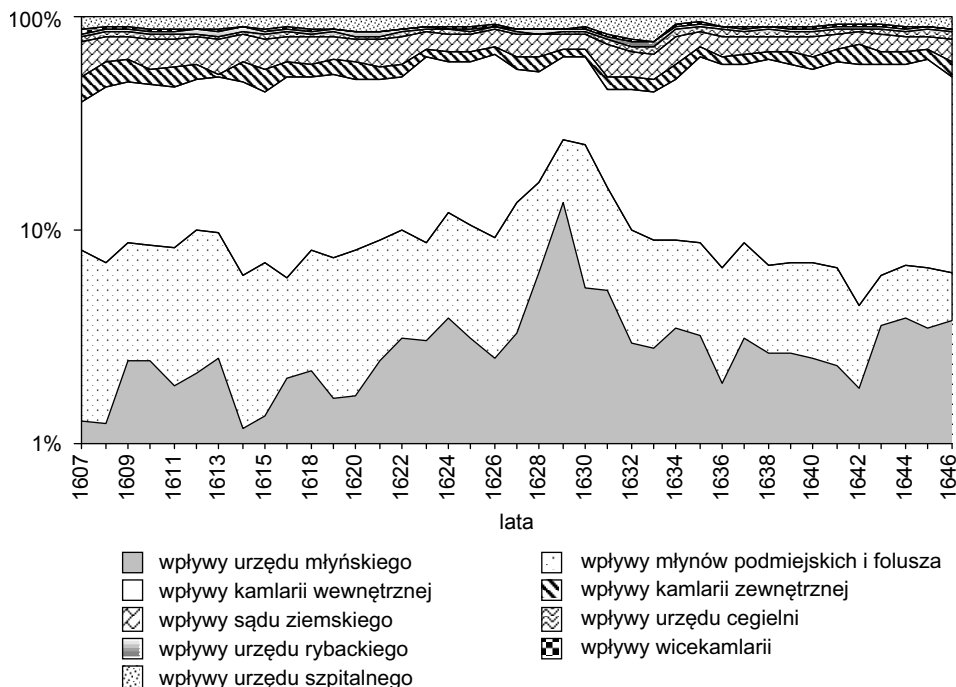

Źródło: APGd., 369,1/688–690, 2663–2703.

⁷¹ W niektórych latach uwzględniano także dochody z zarządu miejskiej części jeziora Drużno (1605–1611) oraz folwarku miejskiego Zalesie (niem. *Schönmohr*) (1609, 1611–1629, 1633–1646, 1650, 1651, 1653, 1654, 1657).

W dłuższym przedziale lat 1607–1648 udział urzędu młyńskiego wynosił jednak mniej, bo ok. 3–5%, za wyjątkiem 1629 r., gdy wzrósł do 10%, a wraz z opłatą przemiałową z młynów podmiejskich i folusza stanowił średnio ok. 8–10% ogółu dochodów (zob. wykres 8, w którym wpływy urzędu młyńskiego, dla większej czytelności, przedstawiono w skali logarytmicznej).

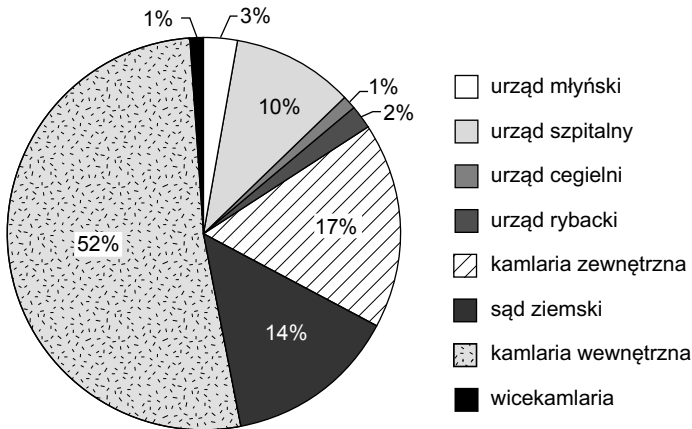
Wykres 8. Udział wpływów urzędu młyńskiego w dochodach Elbląga w latach 1607–1646 (skala logarytmiczna)

Źródło: APGd., 369,1/688–689.

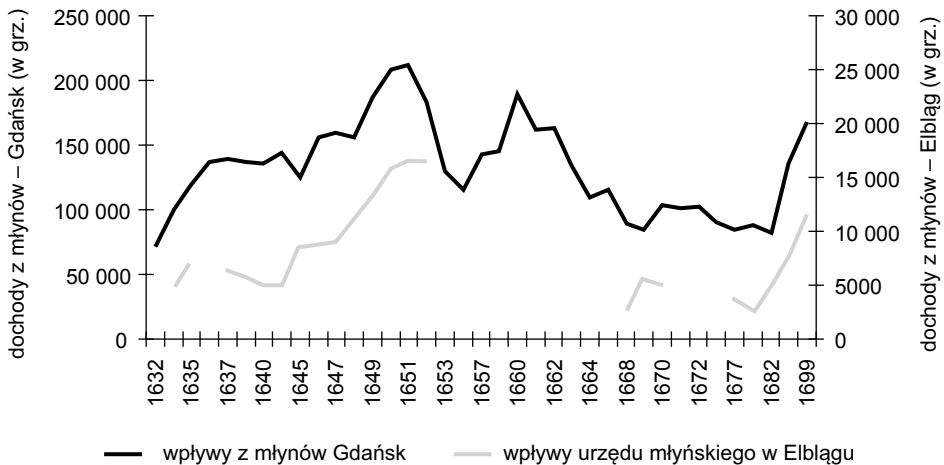
W późniejszym okresie udział urzędu młyńskiego w przychodach miasta był podobny. W latach 1715–1747 wynosił średnio 3% i dość stabilnie kształtował się też w liczbach bezwzględnych (zob. wykres 9). W tym czasie nie odnotowywano, niestety, oddzielnie dochodów z innych młynów przemysłowych i zbożowych, w tym tych podlegających kamlarii zewnętrznej, co uniemożliwia oszacowanie globalnych dochodów ze wszystkich młynów znajdujących się na terytorium miejskim. Warto dodać, że w 1767 r. dokonano połączenia wszystkich dochodów urzędów miejskich, w tym i zarządzającego młynami, w jednej kasie kamlarii⁷².

⁷² E. Carstenn, dz. cyt., s. 30.

Wykres 9. Średni udział urzędu młyńskiego w dochodach Elbląga w latach 1715–1747

Źródło: APGd., 369,1/690.

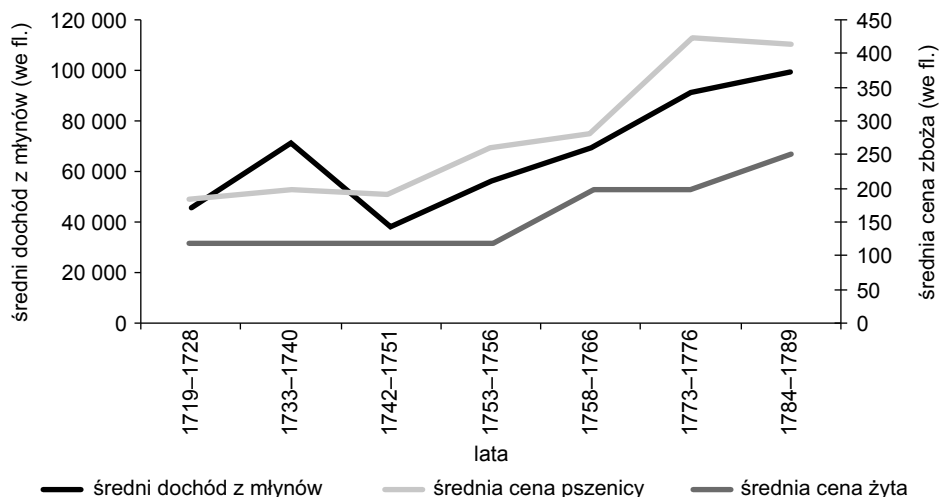
Zarówno w przypadku dochodów z młynów w Gdańsku, jak i w Elblągu, były one stosunkowo przewidywalną pozycją w szacunkach wpływów kasy miejskiej, co ważne, względnie niezależną od zmiennych koniunktur. Czynnikiem wpływającym na wzrost lub spadek wpływów z młynów była natomiast ogólna sytuacja polityczna miasta. Przed wszystkim nadzwyczajne wydarzenia związane z okresami wojen, co dobrze ilustruje wykres 10.

Wykres 10. Dochody z młynów w Gdańsku i Elblągu w latach 1632–1699

Źródło: M. Foltz, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, Danzig 1912 (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens), tab. 67–69, s. 518–522; APGd., 369,1/688–690.

Wskazuje on na fakt, że główne tendencje w poziomie wpływów osiągniętych z młynów w Gdańsku i Elblągu w latach 1632–1699 były do siebie bardzo zbliżone i to niezależnie od faktu, że w liczbach bezwzględnych przychody młynów gdańskich były ponad dziesięciokrotnie większe od elbląskich⁷³. Czynnikiem na to wpływającymi były zarówno wysokość plonów w poszczególnych latach, jak i cena zboża, po jakiej odsprzedawano to, które pozyskiwano w ramach ściągania opłaty przemiałowej. Szacunkowe dane na temat średnich cen zboża (żyta i pszenicy) i dochodów gdańskiej kamlarii z młynów w XVIII w. wskazują na istnienie tej zależności, choć brak danych o faktycznych ilościach pobranego jako opłata przemiałowa zboża nie pozwala na jednoznaczne potwierdzenie tej prawidłowości (ilustruje to wykres 11).

Wykres 11. Średni dochód z młynów w Gdańsku a średnia cena żyta i pszenicy w latach 1719–1789

Źródło: M. Foltz, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, Danzig 1912 (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens), s. 123–126, tab. 70, s. 522.

Podsumowując, można stwierdzić, że przychody z młynów stanowiły ważną pozycję w dochodach miejskich i jeden z ważnych źródeł gotówki dla kasy miejskiej Gdańska i Elbląga. W przypadku Gdańska szczególną rolę odgrywał Wielki Młyn, zajmujący bardzo poważną pozycję we wpływach kasy dochodów zwyczajnych (średnio ok. 20%).

⁷³ Dla podkreślenia podobnych tendencji globalne sumy przychodów młynów Gdańska i Elbląga przedstawiono na dwóch niezależnych skalach.

Podobnie w Elblągu przychody z młynów miejskich stanowiły istotny element budżetu, sięgający w najlepszych latach ponad 10%. Co ważne, zakłady te były zawsze rentowne i generowały dochód – gotówkę przelewana regularnie do kamlarii wewnętrznej w Elblągu i kamlarii w Gdańsku. W ten sposób miasta zapewniały sobie nie tylko kontrolę nad ważnym elementem polityki społecznej i gospodarki miejskiej, jakim był przemiał zboża, ale osiągały też liczące się dochody. Szczególnie ważne było też to, że odbywało się to przy wysokim wskaźniku rentowności całego przedsięwzięcia, gdyż wydatki ponoszone na utrzymanie młynów przynosiły zawsze znaczący zysk. Widać również wyraźnie, że im większe było urządzenie przemiałowe (liczba kół), tym większa była też jego wydajność i generowany dochód, przy względnie stałych kosztach działalności.

Załącznik

Dochody z młynów podmiejskich i folusza z lat 1605–1652 oraz przychody i wydatki urzędu młyńskiego w Elblągu w latach 1605–1763*

Rok	Data rozliczenia urzędu	Suma dochodów z młynów podmiejskich i folusza**	Suma przychodów urzędu młyńskiego	Gotówka przełana do kamlarii wewnętrznej z urzędu młyńskiego
1605	1 III 1606	6271,7,15	1150,17,9	–
1607	29 I 1608	6242,1,3	1009,16,3	679,40,3
1608	26 I 1609	7228,18	1342,21	897,18
1609	5 II 1610	8102,7,3	2454,24	1692,30
1610	18 II 1611	8176,1,3	2514,54	1779,28,3
1611	13 II 1612	8753,1,15	2113,40,3	1536,25,3
1612	18 II 1613	9350,6,12	2296,39	732,24
1613	19 II 1614	7920,8,12	2398,46,3	755,54,3
1614	28 I 1615	6842,3,6	1405,41,3	986,56,3
1615	1 II 1616	7480,72	1630,12,3	415,12,3
1616	30 I 1617	8093,1,3	2066,7,3	240,4,3
1617	19 II 1618	6286,9,12	2657,13	933,6,3
1618	5 II 1619	8009,8,12	2568,16	979,13,3
1619	10 II 1620	8422,53	2114,37,3	733,21
1620	26 II 1621	9191,9	2231,31,3	681,48,3
1621	11 II 1622	9510,4,3	3041,19,3	1313,12,3

1622	6 II 1623	11852,10	4665,22,3	1560,29
1623	19 II 1624	13967,9	5961,7,3	2814,39
1624	3 II 1625	16241,13,3	6442,12	2327,9
1625	4 III 1626	14824,28,3	5461,57	1683,21
1626	26 III 1627	15169,6	4848,29	1958,43
1627	15 III 1628	16301,2	4760,46,3	1216,52
1628	2 III 1629	23123,35,3	10465,31,3	5825,4,3
1629	26 III 1630	46285,14,3	28006,30	18450,42
1630	4–5 IV 1632	56977,54	12090,31,3	12090,31,3
1631	2 VIII 1632	23295,10,3	9710,22,3	3381,27,3
1632	23 III 1633	13238,41,3	4969,21	1286,29
1633	7 IV 1634	12064,57	4969,27	1133,36
1634	14 III 1635	11873,27	5859,45	2363,30
1635	3 VII 1636	13903,11,3	6529,30	2686,10,3
1636	5 VIII 1637	11900,34,3	4295,10,3	1182,30
1637	5 I 1639	13745,21,3	6457,51	1979,51
1638	11 VIII 1639	10989,38,3	5687,49,3	1926,17,3
1639	28 III 1640	11169,33,3	5408,37,3	2190,10
1640	14 VIII 1641	11196,11,3	4986,42	2076,31
1641	27 X 1642	11943,51	5280,1,3	2064,51
1642	27 III 1643	9451,48	4936,43,3	2052,23
1643	27 VII 1644	9522,56	7218,42	4308,37,3
1644	18 VIII 1645	13525,41,3	9873,4,3	6075,19,3
1645	3 VIII 1646	13253,51,3	8549,20	4951,18,3
1646	22 XII 1647	12044,16,3	8828,28,3	5726,24
1647	29 XI 1648	12596,48,3	8943,58,3	5253,15,3
1648	12 IV 1650	10589,10,12	11208,15	7291,19
1649	12 IV 1650	11237,15,12	13260,34,3	8868,22,3
1650	15 V 1652	12201,1,6	15714,6	10853,23
1651	7 VIII 1653	13012,7,12	16669,9	11098,9,3
1652	14 VI 1652	12021,15,15	16532,4,3	10791,16,3
1653–1667		–	–	–
1668	24 IX 1700	–	2857,38	535,46
1669	24 IX 1700	–	5375,19	1876,52,3
1670	25 IX 1700	–	4929,40	382,52,3
1671–1676		–	–	–

Rok	Data rozliczenia urzędu	Suma przychodów urzędu młyńskiego	Suma wydatków urzędu młyńskiego	Gotówka przelana do kamlarii wewnętrznej	Bilans (balance)
1677	30 VIII 1707	3867,42	3966,2,3	–	–98,20,3
1678	30 VIII 1707	3722,40	3839,59	–	–117,18,3
1679	27 IX 1707	3950,58,3	3859,18,3	–	+91,40
1680	7 XII 1701	2724,6,3	2881,10,3	–	–157,4
1681	8 XII 1701	4057,10,3	3899,7	–	+117,18,3
1682	8 I 1701	5170,2	4074,53	–	+1095,9
1683–1685		–	–	–	–
1686	22 IX 1700	4803,17	4803,17	1115	0
1687	22 IX 1700	5185,41,3	4746,2	945	+437,39
1688	22 IX 1700	5198,47	5239,26	795	–40,39
1689	24 IX 1700	5020,21	4687,11	1425	+333,10
1690	24 IX 1700	7046,46,4	6542,36	2175	+504,10,4½
1691	24 IX 1700	5310,18,1	5217,47,3	1981,20	+92,30,4 ½
1692	27 X 1700	7091,39,3	6861,20,3	839,30	+230,19
1693	27 X 1700	7603,55	7302,48	3450	+301,7
1694	27 X 1700	8473,59,3	8473,59,3	2102,55,3	0
1695	8 XI 1700	7524,12	5467,5,3	900	+2057,6,3
1696	8 XI 1700	11712,23	9984,1,3	3150	+1728,21,3
1697	27 X 1700	8950,49	8950,49	4401,45	0
1698	27 X 1700	13088,6	11323,13,3	5145,28	+1764,52,3
1699	15 X 1708	11423,15	11241,34	–	+181,41
1700	15 X 1708	11583,33,3	11583,33,3	–	0
1701***	15 X 1708	6419,34	6413,8	–	+6,26,3
1702	17 X 1708	7719,42	7434,58,3	4121,27	+285,43,3
1703	17 X 1708	7505,57,3+285,43,3 z 1702 r.	7182,36	–	+609,5
1704	17 X 1708	7333,18 + 609,5 z 1703 r.	7900,54,3	4743,6,3	41,28,3
1705	18 X 1708	5890,15	5870,4,3	–	+20,10,3
1706	18 X 1708	5768,24+ 20,10,3 z 1705 r.	5762,42,3	2868	+25,52
1707	18 X 1708	6389,48 + 25,52 z 1706 r.	6716,48	2743,7,3	–301,8
1708	23 VII 1709	11077,34,3	11077,34,3	7493,51	0
1709	13 XII 1712	15297,2	15232,23	8282,57	+64,39

1710	13 XII 1712	9717,18	10635,34,3	5710,36	-918,16,3
1711	13 XII 1712	6119,54	5313,48 + 918,6,3 (z 1710)	1705,3	-112,10
1712	19 XI 1715	6878,28	-	3279	-
1713-1714		-	-	-	-
1715	22 XI 1718	8027,1	7799,11	4200	+227,10
1716	27 XI 1718	7432,6,9 + 238,2,15 z 1715 r.	7421,13,12	4050	+238,2
1717	22 XI 1718	9481,13,4	9481,13,4	5289	+213,17
1718	18 XII 1721	8700,52,3	8608,55,3	-	+91,57
1719	18 XII 1721	10367,48	10372,3	4950	-4,15
1720	18 XII 1721	8175,13,3	7963,24	4072,3	+211,49,3
1721	29 V 1724	6299,8,6	6570,7,15	-	-260,19,9
1722	29 V 1724	7249,13	7209,2	-	+40,11
1723	29 V 1724	13986,8,9	13457,10,9	-	+528,28,9
1724	9 VIII 1726	9905,9,9	9132,19	4872	772,10
1-30 III 1724	14 XI 1724	1946,6,9	1862,3	1314	+84,3,9
1725	9 VIII 1726	6360,16,9	5894,9	-	+466,7,9
od 1726 r. rachunki rozliczane były we florenach, szelągach i fenigach					
1726	20 X 1729	7191,22,9	7198,20,9	-	-6,28
1727	20 X 1730	7122,12,9	7126,6,3	-	-3,23
1728	20 X 1729	6371,15,6	6360,23,12	-	+10,21
1729	8 X 1733	4697,29,9	4697,29,9	2347,18,6	0
1730	8 X 1733	4194,25,9	4194,25,9	-	0
1731	12 I 1736	5383,18	5318,17,9	3300	+65,0,9
1732	12 I 1736	4466,12	4465,15,15	-	+0,26,3
1733	12 I 1736	5474,13,9	5468,11,15	3658,18,15	+6,1,12
1734	11 III 1738	6718,19	6537,1	-	+181,18
1735	11 III 1738	7424,27+181,18 z 1734 r.	6911,22,9	-	+694,22,9
1736	11 III 1738	9668,22 + 694,22,9 z 1735 r.	10363,14,9	6165,9,3	0
1737	7 XII 1747	6744,3,9	6515,9,9	-	+228,24
1738	7 XII 1747	5373,17	5204,14,12	3141	+169,2,6
1739	19 XII 1747	6008,25,9	5253,29,9	-	+754,26
1740	19 XII 1747	8709,6,9+ 754,26 z 1739 r.	8369,26,9	-	+1094,6

Rok	Data rozliczenia urzędu	Suma przychodów urzędu młyńskiego	Suma wydatków urzędu młyńskiego	Gotówka przelana do kamlarii wewnętrznej	Bilans (balance)
1741	19 XII 1747	7571,27+ 1094,6 z 1740 r.	8666,3	–	0
1742	7 XII 1750	5453,9	4190,19,3	–	+1262,19,15
1743	7 XII 1750	4918,28,9	5126,10,15	–	–207,12,6
1744	7 XII 1750	5014	6069,7,9	–	–1055,7,9
1745	14 XII 1750	6300,13,9	5789,1,9	–	+511,12
1746	14 XII 1750	6164,27	6456,15	–	–2991,18
1747	14 XII 1750	5955,8,9	6175,2,9	–	–219,24
1748–1755		–	–	–	–
1756	3 III 1763	8143,1	7784,18,9	–	+358,12,9
1757	3 III 1763	7395,28,9	7561,18,9	–	
1758	3 III 1763	14443,3,9	14635,29,9	–	–192,26
1759	3 III 1763	11346,20	10246,12,9	–	+1100,7,9
1760	3 III 1763	8984,8,9	9233,7,9	–	–248,29
1761	3 III 1763	6528,18,9	7379,27	–	–851,8,9
1763	–	9168,8,15	–	670	–

* W latach 1605–1725 sumy wyrażono kolejno po przecinku w grzywnach, szelągach i fenigach, a od 1726 r. we florenach, szelągach i fenigach.

** Dochód wpływający do kamlarii wewnętrznej ze sprzedaży słodu, pszenicy i żyta pobranego jako opłata przemialowa (*Metze*) w młynie (*Strauchmühle*, czasem określanym jako *Landmühle*) i wiatraku podmiejskim oraz opłaty od użytkowników folusza, tj. sukienników sukna szerokiego i wąskiego (*Breittuchmacher*, *Schmaltuchmacher*) oraz białoskórników (*Weissgerber*). Dochody te w latach 1605–1652 zapisywano obok wpływów urzędu młyńskiego.

*** Dodatkowo Vice Mühlherr, wpływy 1691,46,3, wydatki 1674,33, bilans + 17,13,3.

Źródło: APGd., 688–690, 2663–2708; symbol – oznacza brak danych.

Rafał Kubicki

Revenues from Mills in the Communal Economy of Gdańsk and Elbląg from the Second Half of the Fifteenth Century to the Eighteenth Century

(Summary)

Reflections concerning the structure of revenues in the great towns of Royal Prussia from the fifteenth to the eighteenth century should take into account also the economic significance of the municipal mills. In this case, the breakthrough moment was the end of the rule of the Teutonic Order. At the time, Elbląg and Gdańsk received from King Kazimierz the Jagiellon numerous

privileges, including land estates and control over all the mills located in the towns and on the land belonging to them, in return for financial and military support during the Thirteen Years' War. The foundation of the profits obtained from the mills was the milling obligation and the right enjoyed by the owner to gain a compulsory tribute (*Metze*) amounting to 1/16 of a *korzec* (*Scheffel*). Moreover, additional payments were received in the case of milling with the assistance of apprentices working in a given mill. In such instances grinding two *korzec* of grain and rough-grinding six *korzec* of malt costs 1 fenig. During the later period the payment changed. Initially, bookkeeping was modelled on the experiences of the Teutonic Knights who administered the mills in Gdańsk and Elbląg to 1454. Departure from simple entry bookkeeping for the sake of double entry (Italian) bookkeeping probably took place already in the sixteenth century. In Elbląg, the mills were managed by a special mill office (*Mühlamt*) established for this purpose, while in Gdańsk this office was entrusted to a mill master (*Mühlenmeister*). Alongside independent administration the municipal authorities often decided to lease the mills, especially industrial mills and sawmills. In the case of Gdańsk a special role was played by the Great Mill, which held an important position in the ordinary profits (an average of about 20%). Just as in Elbląg, revenues from the town mills comprised a prominent element of the budget and during the best years totalled more than 10%. Significantly, these enterprises were always profitable and generated revenues regularly transferred to the inner *Kämmerei* in Elbląg and the *Kämmerei* in Gdańsk. In this manner, the towns were not only ensured control over an important element of urban social and economic policy, namely, grain milling, but also achieved significant incomes. A particularly relevant feature was the fact that this procedure was accompanied by a high profit index of the whole undertaking, since expenses connected with the maintenance of the mills guaranteed considerable gains.

Rafał Kubicki – Instytut Historii Uniwersytetu Gdańskiego;
e-mail: hisrk@univ.gda.pl